

<http://www.diva-portal.org>

Preprint

This is the submitted version of a paper published in *Bild i skolan*.

Citation for the original published paper (version of record):

Märner, A. (1999)

Multimodalitet -medier, kognition och semiotik.

Bild i skolan, (23)

Access to the published version may require subscription.

N.B. When citing this work, cite the original published paper.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-13665>

Multimodalitet -medier, kognition och semiotik

Anders Marner

Jag skulle vilja lägga några synpunkter på medierna och IT i relation till de estetiska ämnenas, framför allt Bilds, roll i skolan. Dessutom vill jag ta upp lärarrollen och något om kognitionsteori och semiotikens betydelse i detta sammanhang. Ett bärande tema är begreppet multimodalitet.

Först blev kalkyl och ordbehandling möjliga med dator. Men Bill Gates, ledaren för Microsoft, har sagt att den viktigaste förutsättningen för en populär hemdator är de grafiska programmen. Det är bildhanteringen som gjort datorn populär och till önskeapparaten i varje tonårsrum. När bilden framställdes för hand var bilden en begränsad kommunikationsform, men när människor samlas framför TV-apparaten eller datorskärmen blir bildmedierna ett teckensystem att räkna med.

Vår tids medier har information i flera kanaler än tidigare, de är "multimodala". Television och film innehåller såväl ljud som rörlig bild. Datorn är ett medium som kan innehålla flera medier, kanske samtliga tidigare medier, beroende på hur den programmeras. Det tycks vara något av en regel att ett senare medium i någon mening också omfattar det tidigare mediet. Skriftspråket har talspråket som innehåll, fotografiet tog över bl.a. porträttkonstens funktion, filmen tog över teaterns funktion och innehåller fotografi, television kan visa film etc.

Bilden och datormedierna kan göra det främmande bekant och nära. Därför är bilden, medierna och multimodaliteten oöverträffade i att motverka främlingskap och främlingsfientlighet. Medierna är upplysningsinstrument, inte endast ett hot, utan också ett löfte om en mer genomskinlig värld, en global by. Jag vill här poängtera mediernas möjligheter snarare än dess faror (som jag i och för sig också är medveten om). Problemet är att mediekritiken ofta slänger ut barnet med badvattnet i sin kritik. Man blir mediekonservativ i sin strävan efter att kritisera dess innehåll och uppmärksammar inte vilka demokratiska möjligheter som medierna faktiskt har.

Medier i skolan

Många har fortfarande den logocentristiska föreställning om att kunskap endast finns i språket och att människan utanför språket endast kan uppleva kaos. Utanför och utan begreppens disciplin finns bara mörker. På många sätt är detta tvivelaktigt. Det snäva kunskapsbegreppet har tidigare dominerat i skolan, där språket som kunskapskälla fortfarande dominerar. Språk och matematik betraktas som viktigare medier för information än bild, vilket innebär att skolan förmedlar en alltför ensidig uppfattning om vad kunskap är, trots att man i läroplanen talar om

kunskap i form av de fyra F-en: fakta, förståelse, färdighet och förtrogenhet. De estetiska ämnena Bild, Musik och Slöjd är idag mycket små och marginaliserade i skolan, men motsvaras av mycket kraftfulla företeelser i samhället, t.ex. inom medierna och i industriell formgivning och design. Bild i form av film och television är USA:s största exportvara och i Sverige är musik en av de viktigaste. När det gäller internationella succéer som t.ex. Hennes & Mauritz, IKEA och Volvo är den industriella formgivningen avgörande.

Det finns en ibland framtvängd och egentligen inte diskuterad visualisering i skolan. En snabb titt i en gammal lärobok i ett naturvetenskapligt ämne jämförd med en modern lärobok i samma ämne visar vad multimodalitet idag kan innebära i skolan. Den gamla läroboken innehåller en linjär och kompakt sammanhängande text där det finns få utgångar. Texten är komplicerad och hierarkisk, innehåller många bisatser och har ett abstrakt opersonligt språk. Den moderna läroboken däremot är inte lineär, och har flera påbörjade och avslutade enheter. Språket är enklare, mer konkret och innehåller ett direkt tilltal av eleven. Den innehåller dessutom ett stort antal bilder med vidhängande bildtexter. Bilderna kan vara i form av diagram, sprängskisser eller fotografier och serier som visar händelseförlopp. De lämnar en typ av information som språket är mycket sämre på att förmedla. Någon kanske skulle säga att språket har degenererat genom att det har förenklats. Jag skulle dock vilja påstå att språket blivit mer funktionellt och att lärobokens upplägg av text och bild är mer mottagarorienterat. Ska fler förstå måste fler bilder användas. Bild hör på det sättet naturligt hemma i den obligatoriska skolan.

Tron på en objektiv och från ideologi befriad kunskap är idag ifrågasatt. Moral, etik, värderingar, och ideologier kan idag ses som en sorts kunskap. Såväl medier som skola förmedlar både ideologi och traditionell kunskap. Såväl medier som skola är lärandemiljöer oavsett genrer. Underhållning i medierna är inte en ovidkommande förströelse som man kan ta med en nypa salt utan snarare ideologins slagfält. Kläder, musik och bilder är uttryck i ungdomskulturen för en kulturell kamp. I själva verket avgörs många ungdomars värderingar idag inom underhållningens område. Också underhållningens s.k. fördummande är ett sorts lärande, ett inverterat lärande. En odemokratisk etik eller ideologi som till exempel främlingsfientlighet eller rent av fascism kan vara svår att bemöta intellektuellt eller med s.k. fakta. Åsikter tycks ibland odiskutabla. Den måste bemötas med en annan ideologi eller en annan etik som inte nödvändigtvis behöver läggas ut i form av språk. Ideologin kan vara mer verksam i bild, dans, mode eller musik, eller i kombinationer - i olika multimodaliteter. Ett fint exempel är *..om detta må ni berätta*, boken om förintelsen som åskådligt i text och bild visar att de som utsattes för detta var människor som du och jag.

Skolan av idag måste våga ge sig in på mediernas och estetikens område och de estetiska ämnena måste våga ta upp de i *Lpo 94* övergripande frågorna. Om skolan skall svara mot samhällsutvecklingen - inte minst ungdomskulturen - förutsätter det moderna medier. Den

fundamentalistiska inriktningen mot ”kärnämnen” Svenska, Matematik och Engelska måste i grundskolan överges. Fundamentet ligger inte i vissa ämnen utan i de övergripande frågorna i *Lpo 94*.

Under rubriken “Förståelse och medmännisklighet“ i *Lpo 94* talar man om att “skolan ska främja förståelse för andra människor“ och att “Främlingsfientlighet och intolerans måste bemötas med kunskap...“. Man betonar också internationaliseringen och den kulturella mångfalden. Skolan ska vidare vara en social och kulturell mötesplats. “Förståelse och medmännisklighet“ kräver helt enkelt informationssamhällets medier i dagens skola. Bilden kan i informationssamhället skapa närhet trots avstånd (*...om detta må ni berätta*) och är därför, mot bakgrund av etniska konflikter och främlingsfientlighet, omistlig i omvärldsorienteringen, om vi med omvärld menar hela världen, ”den globala byn”. Bilden har en avgörande roll i detta. Det innebär att bildens betydelse är generell i skolan och inte endast viktig i bildämnet.

Som en vision kan man se en ungdomsrörelse uppstå där datorn i tonårsrummet och bildsalen blir det instrument som öppnar världen för ungdomarna. Där de kan visa sig själva med sin egen hemsida, där de kan visa sina bilder, multimediekompositioner, filmer eller spel och samtidigt studera andras och skapa länkar mellan dem. Med en enkel kamera för tusen kronor kan de upprätta visuell förbindelse med en elev i en annan skola. De förenas i internationella nätverk där olika multimodaliteter kan kommuniceras och diskuteras. Man kommer att tänka på semiotikern Jurij Lotmans begrepp semiosfären, en sammanhängande värld av kommunikation som är ett system, precis som det ekologiska systemets biosfär. Allt detta pekar framåt mot en ny syn på en mediebaserad socialitet.

Resonemanget visar att de estetiska ämnena kan vara centrala för skolans allmänna måluppfyllelse. Här har lärarna i de estetiska ämnena och skolledaren ett viktigt pedagogiskt ansvar att se till att fortbildning kommer till stånd och att hård- och mjukvara uppdateras så att skolan får ett levande och modernt kulturliv, socialt liv och vidare ett sunt ideologiskt klimat.

Bildämnet i ett historiskt perspektiv

En blick på bildundervisningens historia visar att bildundervisningen motiverats olika under olika tider. Den didaktiska varförfrågan har besvarats på olika sätt. Teckningsämnet var relativt kraftfullt under delar av 1800-talet och i början av 1900-talet. På gymnasiet var ämnet under lång tid som kraftfullast på reallinjen, eftersom teckning och ritning var mycket viktig för en teknisk eller naturvetenskaplig utbildning. Det var viktigt att man inom hantverk och industri kunde göra ritningar. Däremot på Latinlinjen var ämnet inte lika väl företrätt. Motivet till ämnet var yrkeskvalificering och målet var att nå en objektiv realism.

Men under stora delar av 1900-talet har dock det så kallade "fria skapandet" varit en praktisk yrkest teori i ämnet. Kring sekelskiftet utvecklades en kritik av fulheten i industrialismens miljöer i England och av dess produkter. William Morris och John Ruskin var den tidens ledande ideologer. De såg hantverket och medeltiden som alternativt ideal till lönearbete och industrialismens alienation. Här läggs grunden till konstens och bildämnet teknologiska konservatism som fortfarande är så påfallande. Senare, som en kritik av auktoritära ideologier som stalinism och nazism, ville man befria barnet från samhällets och civilisationen krav och skapa 'en fri människa'. Precis som konstnären blev befriad av den abstrakta konsten skulle också barnet befrias från samhälleligt tvång på samma sätt. En viktig aspekt av den moderna konsten är dess intresse för materialet, dvs. färg och form i konstverket. I detta ligger ett intresse för det mediespecifika och unika i konstverket, vilket är motsatsen till multimodalitet och globalt utbyte. Den dominerande ideologin var den psykoanalytiska skolan baserad på Freuds och C.G. Jungs tänkande.

Det medförde att man såg upp till det opåverkade och oskolade barnet som ett ideal. Tanken var att läraren skulle lyfta fram elevens inre bilder genom att påverka så lite som möjligt för att den rena och oförstörda kreativiteten skulle blomma ut. Man föreställde sig att civilisationen förstörde det äkta i barnet, som sågs som en konstnär. Barnet hade redan visdomen, vilket innebar att lärarrollen blev passiv - läraren blev en handledare, som satte fram material och uppmuntrade.

Vi vill inte längre ha en passiv lärarroll, eftersom vi inom bildämnet vet att det inte leder till utveckling hos eleven. Därför har vi också svårt att idag se läraren endast som handledare eftersom den passiva lärarrollen i det gamla bildämnet innebar just att läraren var handledare. Läraren har viktig information som vi vill att eleven inte ska vara utan, läraren måste våga vara sändare. En aktiv lärarroll innebär inte automatiskt passiva elever eftersom eleverna måste aktivera sig för att kunna utvecklas i relation till den nya informationen. Den mest givande situationen är den där sändar- och mottagarrollerna hela tiden skiftar i klassrumssituationen, dvs. en interaktiv situation. Interaktivitet är som en bro, genomsläpplig åt båda hållen, läraren till eleven och eleven till läraren. Såväl auktoritär som populistisk undervisning är envägskommunikation. Enbart läraren sänder eller enbart eleven. Den är som ett fönster; mer genomsläppligt inifrån och ut än utifrån och in.

För mig verkar det som om bildundervisningen redan gjort flera av de misstag som skolan som helhet nu är på väg att göra. Bildläraren är dock på väg att rätta till dem. Genom en aktiv lärarroll och genom att vetenskapliggöra vill vi försöka att lyfta vårt skolämne.

Medan det tidiga 1900-talsämnet Teckning var ett ämne som var anpassat till industrialismen och den då rådande nationalismen så måste vi idag koppla ämnet till vår samtida värld, som är ett informationssamhälle med en medievärld, en global by och en semiosfär. Vi vill inte längre

lämnas ifred, utan vill istället på ett djupare sätt bidra till förverkligandet av läroplanens mål med ett ämne som förenar modern bildteknologi, interaktiv didaktik, en fördjupad förståelse av bild- och mediefenomen genom kognitiv teori och semiotik samt ett multikulturellt förhållningssätt. Det måste finnas ett krav från samhället och skolan som möts av en ansträngning från läraren. Medan gymnasieskolan utvecklats med ett medieprogram har mediepedagogiken i grundskolan inte fått den uppmärksamhet den förtjänar. Bild står där i hög utsträckning fortfarande och stampar i det fria skapandets efterföljd.

Den datorbaserade bildundervisningen kommer att förändra relationen lärare och elev. En dialogicitet eller en interaktivitet uppkommer där såväl elev som lärare kan vara såväl sändare som mottagare och inte endast face-to-face. Kommunikationen mellan lärare och elev kan också äga rum över nätet, vilket förändrar klassrummets och lektionens roll. Elever med speciella intressen på olika skolor i olika länder kan genomföra grupparbeten via upprättade nätverk. I industrisamhället hör stämpelklockan och fabrikkssirenen ihop med skolklockan som tecken på arbetstidens början och slut. I informationssamhället arbetar man snarare i relation till en deadline.

En viktig aspekt av elevers bildarbete med dator är multimodaliteten. Ljud, text och bild samverkar, vilket gör att kunskapen processas mellan de s.k. "båda hjärnhalvorna". Eleverna arbetar vid skärmen, hämtar information från internet eller från andra bild- eller textbanker, från litteratur samt från varandra face-to-face och vidare från läraren. Multimodaliteten blir en del av bilddidaktiken.

Kognition och estetik

De intellektuella aspekterna har fått stå tillbaka för manuella och emotionella aspekter i skolans estetiska ämnen och tycks fortfarande dominera många föreställning om de estetiska skolämnenas värde. Idag finns dock en vetenskaplig kunskap som inte fanns då de estetiska ämnena fick sina nuvarande uppgifter med 60-talets stora skolreformer. De estetiska ämnenas vetenskapliggörande rör utvecklingen av ett synsätt i skolan där flera kognitiva funktioner än språk och matematik beaktas. Bl.a. betyder det att intuitiva delar av individens intelligens blir en del av kunskapens olika former, kunskapens egen multimodalitet. Forskningen anknyter främst till kognitiv psykologi bl.a. Piaget. Man har alltså lämnat Freud.

Howard Gardner utvecklade teorin om "multiple intelligence", en mer finfördelad kognitiv teori. Han ser intelligensen som differentierad till sju olika områden: *den språkliga, den logisk-*

matematiska, den musikaliska, den spatiala, den kroppsligt-kinestetiska, den mellanmännsliga och den personliga.

Gardner har infört ett teoretiskt perspektiv som infogar bild och konst och över huvud taget estetisk verksamhet i det kognitiva och som gör reda för vikten av lek, bild, konst, fantasi osv. för barnets och människans utveckling. Under den individuella människans utveckling skapas stegvis hennes semiotiska kompetens, förmågan att skapa tecken. Men människans semiotiska produktion omfattar inte bara matematik och språk - en "logik- över alles" som Piaget tyckte mena. Multimodaliteten gäller inte bara inom medierna, människan tänker multimodalt.

Det är alltså inte bara frågan om att göra som i det fria skapandet, utan också att reflektera. Det gäller också att se andras bilder och att ställa tänkandet i relation till görandet. Arts PROPEL betyder Pro=produktion, Pe= perception och L=Learning. Alla dessa aspekter ska finnas med i ett projekt. Det är viktigt att inte separera produktion och reception utan att blanda och kombinera. Kulturorienterade kunskaper blandas med produktion så att de landar och integreras. Ett möte mellan olika typer av kunskap ska äga rum. Processen i Arts PROPEL ses som en aldrig avslutande spiral där reflektion, iakttagelse och produktion varvas. Vi finner att Arts PROPEL har givit oss en metodik som knyter ihop vad som tidigare i det fria skapandet var separerat och att man insett vikten av multimodalitet för lärandet.

När det gäller de estetiska ämnenas relation till skolan i övrigt föreligger alltså en intressant utveckling från olika håll, men mot ett gemensamt mål. Skolan som helhet har insett betydelsen av ett vidare kunskapsbegrepp (de 4 F-en: fakta, förståelse, förtrogenhet, färdighet) som inkluderar också de typer av kunskaper som traditionellt omfattas av de estetiska ämnena. Samtidigt har man inom de estetiska ämnena också insett att de för ämnena specifika kunskapstyperna måste kompletteras med ett intensifierat vetenskapliggörande och införlivande av språk och teknologi. Kanske kan skolans olika delar äntligen börja förstå varann?

Semiotik i informationssamhället

Den kände semiotikern Umberto Eco har sagt att behovet av semiotik uppkom när man märkte att det nya informationssamhället stod för dörren och när den nya informationsteknologin utvecklades. Man försökte finna ett sätt att analysera vad det är som sker när medierna utvecklas. Och jag tror att semiotiken är bäst lämpad att göra sådana analyser.

Semiotik betyder teckenlära eller betydelselära och är vetenskapens sätt att förklara hur de moderna medierna fungerar. Den undersöker inte bara mediernas innehåll, utan också hur de förmedlar betydelse.

Semiotiken studerar hur mening uppstår generellt, hur tecken och betydelser fungerar i allmänhet; vad bild, språk, upplevelse, konst, litteratur, medvetande, kunskap, varseblivning, media osv. är i relation till människan. I det att den studerar generella fenomen och konstruerar modeller liknar den naturvetenskaperna. Men semiotiken är inte, som astronomin, intresserad främst av att jorden är rund, utan istället av det faktum att vi upplever jorden som platt. Den är precis som samhällsvetenskaplig forskning och humaniora intresserad av kvaliteter.

Inom semiotiken är begreppet livsvärlden viktigt. Det belyser varför språket inte kan vara den enda kunskapskällan för människan. För att få ett grepp om vad tecken, språk och media är måste vi enligt Göran Sonesson först titta på vad dessa fenomen inte är. Sonesson menar att det finns former av betydelse som inte är baserade på tecken. Betydelse är således ett mer allmänt fenomen än vad tecken är. Livsvärlden, det som vi i vanliga fall kallar verkligheten, är utgångspunkten för den semiotiska analysen.

I den varseblivna världen, livsvärlden, skapar människan betydelse genom att betrakta och uppleva den. Livsvärlden är världen tagen för given. Den är så lite medierad som möjligt. Den primära och privilegierade kunskapskällan för människan är upplevelsen av livsvärlden, den plats där vi människor i tid och rum navigerar i våra liv. Där vi befinner oss med våra kroppar och vårt medvetande. Samtidigt som vårt perspektiv är egocentriskt, "jag-här-nu", är utgångspunkten också socio-kulturell och intersubjektiv.

Olika grupper av människor lever i viss mån i olika livsvärldar. Därför kan konflikter uppkomma i mötet mellan de olika grupperna och kulturerna som bottnar i den egna livsvärldens främlingsrädsla. Föreställningen om en global by är därför inte något som spontant uppkommer utan är snarare ett resultat av mediernas och undervisningens verkan.

Vissa betydelser är av teckenkaraktär. Ett tecken är ett ting som står för ett annat ting. Språk, bild och symboler är tecken. Tecknen skapar en viss distans, en förmedling i relation till omedelbarheten i livsvärlden. Det hänvisar till något annat som det själv inte är. Ett medium kan innehålla flera olika typer av teckensystem. Livsvärlden och de olika teckentyperna utgör tillsammans människans multimodalitet.

För en bildlärare är semiotik viktigt för att finna argument för att det finns fler sätt att skaffa sig kunskap än via språket. Semiotik placerar bild och media vid sidan av andra teckensystem och studerar dess likheter och skillnader. Semiotiken ger rättvisa åt såväl människans som mediernas multimodalitet. Att leva i semiosfären kräver att vi lever i vår livsvärld, men också att vi lämnar den för att ta del av mediernas, språkens och de övriga tecknens och kulturernas betydelser. Det kan vi göra genom att bejaka multimodaliteten.

Vinsten med att arbeta med ett semiotiskt perspektiv i bildundervisning är främst didaktiskt. Eftersom semiotik särskilt betonar avgörande aspekter av bild och media kommer vadfrågan framförallt att besvaras med ett krav på kommunikativ relevans i ett socialt perspektiv. En rensning kommer att ske i stofffrängseln. Tidigare additivt ackumulerade uppradningar av konstnärliga tekniker och olika typer av handgjord konst kommer att behandlas mer selektivt.

Eftersom semiotiken är en vetenskap kommer undervisningen, om man kopplar semiotiken till den, att bli mer vetenskaplig. Undervisningen kommer att anpassas till de generella begrepp som semiotiken arbetar med. På det sättet kommer bildämnet, vid sidan av *en konstnärlig grund*, att få också *en vetenskaplig grund*. Därmed inte sagt att undervisningen med det förlorar sin praktiska inriktning. En vetenskaplig grund kommer att stärka läraren i sin professionalism och han/hon kommer på ett nytt sätt att kunna ställa sig i relation till andra ämnen som också arbetar med betydelse: språk, svenska, matematik och musik m.fl. Alla skolämnena har emellertid en semiotisk problematik.

Ett problem med att använda semiotik i bildundervisningen är att två viktiga mål kan krocka. Å ena sidan krävs traditionellt ett mått av kreativitet i bildundervisningen, det mål som sattes främst i det fria skapandet. Å andra sidan krävs det kulturorientering, bildsamtal och reflexion; aspekter som kanske kan ställas i motsats till kreativitetsmålet. Semiotiken ställer också krav på teoretisering.

Följer vi semiotiken riskerar vi att hamna i en deduktiv fälla, där all verksamhet ses som exempel på de lagar och regelbundenheter som finns i den semiotiska världen. Jag tror att också matematik, språken och svenskämnet lätt kan hamna i en sådan fälla. Å andra sidan finns i det fria skapandet en motsvarande induktivitetens fälla; att man aldrig når fram till det generella utan att man ständigt upprepar en specifik aktivitet.

En fara med det fria skapandet är att man kanske aldrig riktigt når fram till det generella, att man inte har något tydligt kunskapsmål i processen och att själva processen är målet, vilket blir problematiskt eftersom det då blir en ständigt upprepad *specifik* verksamhet, utan generalitet och baserad på inspiration för stunden. På så sätt får man ingen spridning på kunskapen, ingen transfer, ingen inläring som är tillämpbar i vidare sammanhang. Om matematikens problem är att man aldrig når fram till det specifika så är det fria skapandets problem att man aldrig når fram till det generella. Innehållet i undervisningen tenderar att bli endast själva görandet.

Därför måste semiotiken i bildundervisningen vara en viktig aspekt, vid sidan av och ett stöd för skapandet.

Mot bakgrund av timplanens upphörande kan kvalitativ kulturverksamhet bli en lösning när de enskilda ämnena visat sig inte fungera tillfredsställande. Ett multimodalt perspektiv är avgörande för att inte språket som en mastercode ska få dominera när läroplanens övergripande frågor som t.ex. demokrati och etik sätts i fokus i den nya skolan. Bildläraren på respektive skola kommer emellertid att få argumentera för bildverksamhet i de olika teman som genomförs. Här kan semiotik och kognitiv teori vara till stor hjälp för att undvika att läraren blir hjälpgumma åt andra ämnen.